

PSİKANALİZ VE DİN*

Robert W. CRAPPS

Çeviren: Ali AYTEN**

1859'da Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı kitabı yayınlandığında, Freud henüz üç yaşındaydı. Her ikisi de Batı'nın yaşam tarzında, inançlarında ve yönetim şekline etkin ve öncü isimler oldular. Onlar, XX. yüzyılda Batı'yı etkileyen yeni bilimsel anlayışa ivme kazandırmada tüm diğer bilim adamlarından daha etkilidiler. İnsan diğer varlıklardan üstün görülmesi nedeniyle, 1850'li yıllara varıncaya kadar bilimsel araştırmanın objesi olarak görülmedi. Fakat Freud ve Darwin, insanı doğal araştırmanın objesi olması gereken bir "tür" olarak gördüler ve onu bilimsel metodlarla incelemeye tâbi tuttular. Onların araştırmaları, bilimin ruhunu belirleyecek olan bilim adamlarının mantalitelerini değiştirecek kadar etkili oldu. Modern Batı kültürü, Darwin ve Freud'un mirasından yararlanmakla birlikte bazı olumsuzluklarından da kaçınmadı.

Kişiliğin doğası üzerine bir teori olan ve belirli hastalıkların tedavisinde yöntem olarak kullanılmaya başlayan psikanaliz, bilim adamlarının yönelimlerinde etkili oldu. Bu alandaki çalışmaların çoğu, din üzerinde gerçekleştirildi. Bizzat Freud, din üzerine kitap ve makaleler yazdı. Böylece ondan sonra gelenlerin de din-den bahsetmeleri kaçınılmaz oldu. Onların yorumları, hem olumlu hem de olumsuz etkilere yol açtı. Bu nedenle söz konusu yorumların da, dikkatlice incelenmesi gerekmektedir.

PSİKANALİZİN ÖNCÜ ŞAHSİYETLERİ

Hollandalı bir otorite olan Heije Faber, psikanalizi iki döneme ayırır.¹ Ona göre ilk dönem, psikanalizin iki üstadı olan Freud ve Jung'un ölümüyle son bulmuştur. Bunlar dinin kişilik gelişimi bağlamında incelenmesine açık kapı bıraktılar ve kendilerinden sonrakilere örnek olacak çalışmalar yaptılar. İkinci dönem, psikanali-

* Elinizdeki çeviri, Robert W. Crapps'ın, *An Introduction to Psychology and Religion* (Georgia 1986) adlı eserindeki "Psychoanalysis and Religion" başlıklı bölümünün (s. 65-93) tercümesidir.

** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. aliyten@mynet.com

¹ Heije Faber, *Psychology of Religion*, Philadelphia: Westminster, 1975, 66-72.

zin yeni oluşum dönemidir. Bu dönem, Freud ve Jung henüz hayatta iken başladı. Her ne kadar psikanaliz bu evrede kargaşa ve kopukluklar yaşasa da, zamanla kendi tarzını yakaladı ve böylece klinik psikolojiye olan ilgi arttı. Birinci dönemin üstatları olan Freud ve Jung'u burada kısaca ele almamız, ikinci dönemi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1. SIGMUND FREUD: BİR YANILSAMA OLARAK DİN

Freud (1856-1939) çocukluğunun ilk yıllarında ailesiyle beraber uzun yıllar yaşayacağı ve profesyonel hayatını sürdüreceği Viyana'ya göçtü. Genç Freud Viyana'da tıp eğitimi gördü. Bilimsel anlamda henüz nevrozlu hastalıklar bilinmezken, bu hastalıkların tedavisiyle uğraştı. Özellikle kadın histerisi konusunda deneyim kazanan Freud, bu tür hastalara serbest konuşma tekniği yoluyla yardım edebileceğini keşfetti. Boşalma (catharsis) esnasında belirli bağlantı ve motivasyonlar sistematik bir biçimde bilinç düzeyine çıkmaktaydı. Psikanaliz, boşalma tekniğini kullanan, bilinçdışı alandaki bilgileri bilinç düzeyine ulaştıran bir teknik olarak ortaya çıktı; kendisini zihinsel ve duygusal içe-bakış tekniği ve temel kişilik değişiklikleri öne süren bir teknik olarak tanıttı. Freud, ilk hocalarından biri olan Fransız nörolog Jean M. Charcot'dan etkilendi. Histeri ve benzeri hastalıkların tedavisinde hipnoz, serbest çağrışım ve rüya tahlil yöntemlerini kullandı. 1880'den ölümüne kadar (1939) psikanalizi yavaş yavaş geliştirdi.

a) Freud'un Kişilik Teorisi

Psikanaliz başlangıçta bir kişilik teorisi olarak değil, bir tedavi yöntemi olarak ortaya çıktı. Fakat zamanla tedavi yöntemlerini belirli bir standarda kavuşturma teşebbüsleri, doğal olarak psikanalitik bir kişilik teorisinin ortaya çıkmasını sağladı. Freud sadece yöntem geliştirmekle kalmadı, aynı zamanda bu yöntemlerin nasıl ve niçin etkin olduğunu anlama çabasıyla terapik süreçlere yönelik teorik temeller de üretti. Böylece hem sözü edilen teknikler hem de teorik temel, neticede psikanalizi ortaya çıkardı.

Freud'un uzun süreli kariyeri, hastaların klinik tedavisi sonucunda disipline edilen ve tedricen gelişen bir kişilik teorisinin hikâyesidir. Freud kariyeri boyunca, hatta seksenli yaşlara ulaştıktan sonra bile, teorilerini yeniden değerlendirdi. Buna rağmen onun teorilerinde bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Freud'un öldüğü yıl (1939) yeni-Freudyan (neo-Freudian) analizlerin uygulamaları üzerine araştırmalar yapan Karen Horney, Freud çalışmalarında önemli olan ve psikanalize miras kalan birbiriyle ilişkili üç fikir gündeme getirdi.²

Fikirlerden birincisi, *davranış ve duyular, bilinçdışı motivasyonlar tarafından belirlenebilir*.³ Bu, sıradan bir cümle olsa da, Freud'un davranışın iki boyutlu olduğuna dair görüşünü anlamada yardımcı olmaktadır. Freud'un bu düşüncesine göre davranış, hem kolay anlaşılabilir yüzeyel bir anlama, hem de bilinçdışında gizli olan derin bir anlama sahiptir.⁴ Davranışın sahip olduğu bu gizli anlam yüzeyel

² Karen Horney, *New Ways in Psychoanalysis*, New York: W. W. Norton, 1939, 18.

³ *New Ways in Psychoanalysis*, 18.

⁴ Bu yüzden "Derinlik Psikolojisi" sık sık "Psikanaliz" ile aynı anlamda kullanılır.

anlam kadar önemlidir ve bireysel tecrübenin bir davranış kalıbı ve tutarlılık oluşturmada daha belirleyicidir. Mesela, basit bir dil sürçmesini bu temel psikanalitik bakış açısından değerlendirelim. Başlangıçta bu davranış, yüzeysel bir anlama sahiptir; gözlem ve mekanik yöntemler yoluyla tanımlanabilir. Bir insan ses benzerliği, yorgunluk veya konsantrasyon eksikliği sebebiyle yanlış kelime kullanabilir. Dil sürçmesi, mizah dışında da ortaya çıkabilir. Konuşan kişi, dil sürçmesini bilinç düzeyinde *ben aslında şunu kastetmiştim....* sözüyle açıklamaya çalışır. Psikanalitik açıdan ise bu davranış, kişisel anlamın yanında daha derin bir anlama da sahiptir. Dil sürçmesi, bilinçdışı öğelerin bilinç alanına çıkmasına bir vesiledir. Davranışa bağlı olan ve daha dinamik anlam taşıyan kişisel çağrışımlar, büyük oranda bilinçten gizli kalır. Dil sürçmesi gerçekte bir kaza değildir. O hem bilinç hem de bilinçdışı özellikler taşıyan, kişiliğin ortaya çıkmasını sağlayan bir fonksiyona sahiptir; yersiz ve rasgele ortaya çıkan anlık bir davranış, temelde gelişme süreçleri içerisinde biriken ve büyük oranda bilinçdışı alana ait olan anlamların sembolüdür. Bu safhada bu anlamlar, kişisel karakterdedir ve sistematik boşalma teknikleri vasıtasıyla çözümlenir. Dolayısıyla, bir davranışın açık anlamının yanı sıra gizli bir anlam da taşıdığı öngörüsü Freudyen analiz tekniğinin vazgeçilmez temelidir.

İkinci temel ilkeye göre *psişik süreçler kesinlikle belirlenmiştir*. Hiçbir psişik davranış geçici değildir.⁵ Psişik davranış, kendi formunu ve enerjisini belirleyen öncüllere sahiptir. Enerji korunumu üzerinde duran zamanın fizik anlayışı, Freud'u desteklemiştir. Freud, madde gibi insan davranışının da *enerjinin korunumu* özelliği taşıdığına inanmıştır.⁶ Ona göre psişik süreçler tıpkı fiziksel süreçler gibi kesin olarak belirlenmektedir. Fenomene atfedilen anlamlar hiçbir zaman kaybolmaz, kendilerini yeni ve bazen de sürpriz olaylara atfederek sürekli yenilerler. Bu yüzden bir davranışı anlamak, söz konusu davranışa mevcut anlamını kazandıran önceki davranışla ilgili soruları da gündeme getirir. Bu bağlamda gün yüzüne çıkmamış bütün anlamlar, Freudyen psikoterapinin temel hedefidir. Dolayısıyla, psikanalizin yüzü geçmişe dönüktür ve çocukluğun ilk evrelerindeki davranış biçimleri daha sonraki evrelerde ortaya çıkacak olan davranış kalıplarının belirlenmesinde önem arz eder.

Üçüncüsü, Freud motivasyonlarımızın duygusal kuvvetler olduğu sonucuna varmıştır.⁷ Buradaki *duygusal (emotional)* kavramı, kişiliğin dinamik olduğu prensibini ortaya koyar. Freud kişiliğin dinamik dürtülerine çok fazla önem verir. Ona göre bu dürtüler kişiliğin içgüdüsel, itici ve kararlı dinamikleridir; bunlar bazen makul, bazen de makul olmayan yollarla tatmin edilmek ister. Dolayısıyla, davranışlarımız genelde kişiliğin doğal (ham) hali olan libido ile onu kontrol altında tutmak isteyen sosyal baskılar arasındaki çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Freud meslek hayatı boyunca insanların dinamik olan ve çoğu zaman da bilinçsizce kontrol altında tutulan davranışları nasıl idare edeceklerini gösteren tek-

⁵ Horney, *New Ways in Psychoanalysis*, 18.

⁶ Freud bu görüşünde Alman fizikçi Hermann Helmholtz'un enerjinin korunumuna dair görüşünden etkilendi. Bkz. C. S. Hall, *A Primer of Freudian Psychology*, Chicago: World, 4.

⁷ Horney, *New Ways in Psychoanalysis*, 18.

nikler geliştirmeye çalıştı. Ayrıca bu davranışların anlaşılmasına yönelik bir teorik çerçeve ortaya koydu. Freudyen psikanalizi birkaç kategoriye indirgemek belki basit bir yaklaşım olabilir, ama Freud'un teorik sisteminde yer alan bazı kavramları ele almadan da onun din ile ilgili görüşlerini anlamak mümkün değildir.⁸

Freud, kişiliği *id*, *ego* ve *süper-ego*'dan oluşan ve birbiriyle etkileşim halinde olan bir sistem olarak gördü. İd, kişiliği oluşturan doğal yapıdır; engellenemeyen ve dışavuruma yönelen bir tür ilk enerjidir. İd, dürtüsel, irrasyonel ve asoyaldır; kendini düşünür ve zevk peşindedir. Bununla birlikte id, her zaman kendi akışında olmayabilir. İsteklerinin önüne engeller çıkabilir veya kontrolsüz dışavurumlar daha fazla sıkıntı yaratabilir. Bu yüzden gerilim ve acı tehdidi içeren gerçek ilişkiler dünyası, "id"nin dışavurumuna engel olur ve onun istekleriyle toplumun standartlarını uzlaştırmaya çalışır. Zevke engel olan ve tatmine ulaşan örüntüler içerisinde uyum isteyen gerçeklik, dinin ortaya çıkmasında önemli bir gelişmedir. Bu durumda iki psikolojik kontrol sistemi olan *ego* ve *süper-ego* devreye girer. Bunlar idin kontrolsüz dışavurumlarına engel olmak veya en azından gerilim ve acının tehdidini azaltmak için onu kontrol etmeyi hedefler. Yani ego, dinamik erteleme süreçleri ve yeni örüntüler vasıtasıyla gerçek dünyada kişinin hayatta kalmasını temin etmek için "id"nin ihtiyaçlarını yeterli seviyede tatmin eder. Süper-ego, bu süreçte kişilikte ya ideal hedeflere (*ego-ideal*) ya da sosyal standartlara (*vicdana*) öncelik tanıyarak bir ahlâk gözcüsü gibi davranır. Bütün bu sistemler bilinçsiz bir halde işler ve bunlar asıl hallerini gizleyerek ortaya çıkarlar. Rüyalar, espriler ve dil sürçmeleri, id, ego ve süper-egonun etkinliğini ortaya çıkarmada yardımcı olur.

Klâsik psikanalize göre kişilik, bu üç sistemin etkileşiminden oluşur. Freud, bu sistemlerin düzenlediği değişik dinamik örüntüleri, ayrıca hem acının hem de zevkin kontrol edildiği yöntemleri ilk tanımlayan kişidir. Freud'a göre id, ego ve süper-egonun oluşumunda çocukluk dönemi çok önemli bir yer tutar. Baba, anne ve oğlun ilk ilişkilerinde (*oedipus complex*) çocuk, idin temel dışavurumlarıyla ve onun engellenmeleriyle karşılaşır. Oedipus durumunda oğlun annesini arzulaması ve babasını rakip olarak görmesi, tipik bir yönelimdir. Babanın üstün gücü, oğlun "id"den gelen isteklerinin acilen yerine getirilmesine engel olur ve bu engelleme, ego ve süper-egonun kontrolünü devreye sokar. Freud bu aile üçgeninde (anne, baba, oğul) eril tecrübeye dikkat çeker. Bunu, kendi kültürel ve kişisel arka plânındaki ataerkil vurgulamalara tepki olarak yapar. Bununla birlikte oedipus kompleksini kız çocuğu perspektifinden de inceler. Ona göre kız çocuk da teorik olarak aynı dinamik süreci tersinden yaşar (*electra complex*). Her ne kadar kız çocuk babayı arzularsa da, hem korkusundan hem de tehdit olarak algıladığı anneye karşı nefretinden dolayı arzularını bastırmayı öğrenmek zorundadır.

Karmaşık aile ilişkilerinde oedipus kompleksi küçük farklılıklar arz edebilir, fakat genel manada çocuk karşı cinsten ebeveyne ilgi duyar, aynı cinsten ebeveyni rakip olarak görür. İlk çocuklukta, arzu ve tehdit arasındaki karışıklığı çözmede hem erkekler hem de kızlar; özdeşim, yüceltme, yer değiştirme, bastırma, yansıtma,

⁸ Temel Freudyen kavramlar için bkz. Calvin S. Hall, *A Primer of Freudian Psychology*.

karşıt tepki oluşturma, bağımlılık ve saplanma gibi savunma mekanizmaları kullanırlar. Bunlar, ilk ailesel çevrede varolan anksiyeteyi, çatışma ve engellenmeyi ortadan kaldırmada kişiye yardımcı, onu sürükleyici metotlardır. Bilinçdışı süreçlerde çalışan bu mekanizmalar ve bunları oluşturan örüntüler kişiliğın temelini oluşturur.

Bu bağlamda kişilik, bebeklikte ve çocuklukta kişilik yapılarının kesin olarak belirlendiğı oedipus ve elektra kompleks tecrübeleriyle kökleşir. Gelişme ve büyümenin temelleri büyük oranda çocukluk döneminde oluşur. Bu yüzden Freud, hastalarını bebeklik devresine geri göndererek id, ego ve süper-egoyu, gerilim, endişe ve acıdan uzak işlevlerini sürdürebilecekleri bir tarzda yeniden yapılandırmaya çalışır.

b) Freud'un Dine Bakışı

Freud, dini -özellikle de Tanrı fikrinin psikolojik temellerini- kişilik teorisi çerçevesinde yorumladı. Uzun kariyeri boyunca din ile ilgilendi. Fakat onun görüşlerini tamamen kavramak oldukça zordur. Yaratıcı bir düşünür olan Freud, dini tanımlarken onu farklı perspektiflerden değerlendiren birçok görüş ortaya koydu. Dini bazen saplantı (obsesyon);⁹ bazen bebeklik arzularının tatmini;¹⁰ bazen de yanılsama (illusion) olarak değerlendirdi.¹¹ Bütün bu değerlendirmeleri birbirleriyle iç içe geçmiş ve birbirlerini tamamlayan bir özellik taşısa da, tek bir teorik çerçeveye indirgemek mümkün değildir.

Aynı zamanda Freud'un dine karşı olumsuz bir tavra sahip olması, bazen onun delile dayanmayan sonuçlara ulaştığı, dolayısıyla da polemiksel yönünün bilimsel yönünün önüne geçtiğı şeklinde şüpheler uyandırmıştır. Bu olguya, Freud'un oedipus durumunun tarih boyu nesilden nesile geçerek tekrar edildiğini iddia ettiğı ve dinin kökenini büyük ölçüde tarihsel açıdan ele aldığı kitabı *Totem ve Tabu*'da sıkça rastlanır. Sosyolog ve antropologların Freud'un iddia ettiğı kültürel fenomenin varlığına dair delil bulamamaları, onun ürettiğı formüller üzerinde bazı şüpheler uyandırmıştır. Freud'un kişisel dinî yönelimi ve esnek metodolojisi, onun dikkatsizce yaptığı yorumları dindarların reddetmesine sebep olmuştur.

Dindarlar haklı gerekçelerle Freud'un din yorumunun yetersiz olduğı kanaatindeirler. Çünkü onlara göre Freud, dini, inananlarla otoriter bir ilişki içinde olan aşkın bir Tanrı'ya dayalı inanç ve ibadetlerle sınırlandırmıştır.¹² Freud, dinin farklı formlarını hiç dikkate almadan sadece tehditkâr ve otoriter özellikler taşıyan bir din yorumu yapmıştır.

Bu aksaklıklara rağmen Freud, son yüzyılda ortaya çıkan en üretken ve pek kolay da göz ardı edilemeyecek din yorumcularından birisidir. Freud için din, önemli bir çalışma alanıydı. Bu yüzden de Freud'un teorik açıklamaları dinin bilimsel olarak anlaşılmasını sağlayabilecek katkılar olarak değerlendirilmelidir.

⁹ Bkz. Freud, "Obsessive Acts and Religious Practices" *Collected Papers*, C. II (İng. çeviren. Joan Riviere), London: Hogarth, 1949, 25-35.

¹⁰ Bkz. *New Introductory Lectures*, (İng. Çev. W. J. H. Sprott) New York: W. W. Norton, 1933, 219.

¹¹ Bkz. *The Future of an Illusion*, (İng. çeviren. W. D. Robson-Scott, ed. James Strchey), Garden City: Doubleday, 1964, 47-53.

¹² Bkz. *New Introductory Lectures*, 216-24, ve *Civilization and Its Discontents*, (ed: James Strachey), New York: W. W. Norton, 1962, 13.

Freud'a göre din, kişiliğin gelişimi esnasında ortaya çıkan herhangi bir diğer davranış kalıbı gibi dinamik bir süreç olarak görülmeliydi. Din ile ilgili önemli sorular, Tanrı'nın var olup olmadığıyla alakalı değil, aksine dinin psikolojik yönüyle alakalı sorulardı. Psikanalizin peşinde olduğu soru şu idi: Nasıl oluyor da dinî fikir ve davranışlar, tıpkı diğer davranış kalıpları gibi insanların varlıklarını devam ettirmelerinde çeşitli hoşnutluklar sağlıyorlar? Freud, İsviçreli papaz arkadaşı Oskar Pfister'e yazdığı mektupta belirttiği gibi, ne dindardır ne de dine karşıdır.¹³ Freud'un dinî görüşü, kariyerinin ilk yıllarındaki ifadelerinde şekillenmiştir:

"Psikanaliz, bize baba kompleksi ile Tanrı inancı arasındaki yakın bağlantıyı öğretti. Bize Tanrı'nın yüceltilmiş babadan başka bir şey olmadığını ve birçok gencin babalarının otoritesinden kurtulur kurtulmaz dinî inançlarını kaybettiklerini gösterdi. Onun sayesinde din ihtiyacının köklerinin çocuklukta yaşanan komplekslere (oedipus ve elektra kompleksleri) dayandığını öğrendik. Artık psikanaliz sayesinde anlıyoruz ki, her şeye kâdir olan Tanrı ve tabiat ana imajları, çocuklukta tecrübe edilen baba ve anne imgelerinin yüceltilerek tekrar canlandırılmasından başka bir şey değildir."¹⁴

Freud bu satırları 1910 yılında, daha dinî konu alan temel kitabını kaleme almadan önce yazmıştır. Freud din üzerine 1913'te *Totem ve Tabu*; 1927'de *Bir İllüzyonun Geleceği*, 1939'da da *Musa ve Tektanrıcılık* adlı kitaplarını yayımlamıştır. Bu kitaplarda oedipus dönemi ile Tanrı inancının yakından alakalı olduğuna dair ayrıntılı görüşleri bulunmaktadır.

Freud Tanrı inancının psikolojik kaynağının, çocuğun ebeveynle yaşadığı çatışmaların daha sonraki yıllarda ortaya çıkan sürekli tekrarında gizli olduğuna inanmaktadır. İnsan çabasının ürünleri olan diğer kültürel formlar gibi, din de içgüdüsel isteklerle ve kozmik alandaki ölüm, acı gibi tehditlerle mücadele eden insan çabasının bir ürünüdür. Çocuğun hem arzu ettiği hem de korktuğu babasına bağlanması gibi, erişkin birey de kendisini yok olma korkusundan ve yoksunluktan kurtarmak için kültürü benimser. "Freud'un din psikolojisinin temel esprisi, varlığını devam ettirme konusunda hiçbir hayal kırıklığına tahammülü olmayan bir insan modeline dayanmaktadır."¹⁵ İnsanın güçlü bilinçdışı arzuları doğal isteklerin tatmininde acıdan kaçınma üzerine yoğunlaşır. Bütün karmaşıklığıyla din, bu temele dayanır ve dinin değişik dışavurumları insana söz konusu oedipal çatışmalarla uzlaştırıcı mekanizmalar sunmaktadır.

Freud'un Tanrı inancının psikolojik temelleri konusundaki yorumunun önemi, objeler (anne-baba-çocuk) arasındaki ilişkiyi anlamlandırmasında gizlidir. Freud, yorumunda özellikle baba objesine önem verir. Oedipus döneminde çocuk, kişisel varlığı için gerekli olan bu objelerle (anne-baba) kendini özdeşleştirir. Çocuk ebeveynle ilgili imgelere sahip olur. Oedipus kompleksi döneminden sonra bile ba-

¹³ Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, c. 3, New York: Basic Books, 1957, 352.

¹⁴ Freud, *Leonardo da Vinci and a Memory of His Childhood*, (İng. çeviren. Alan Tyson), New York: W. W. Norton, 1964, 73.

¹⁵ Peter A. Bertocci, "Psychological Interpretations of Religious Experience", *Research on Religious Development*, (Ed. Metron P. Strommen), New York: Hawthorn, 1971, 14.

banın kişisel önemi -bazen aynı durum anne için geçerlidir- ebeveynle ilgili imgeler arasındaki yerini korur. Bu imgeler, diğer önemli objelerin tesiri altında şekillenebilmelerine rağmen, bireyin sonraki tecrübelerinde de etkindirler.

Yaşayan Tanrı'nın Doğuşu kesinlikle bu bağlamda oluşur.¹⁶ İmgeler, diğer önemli objelerle ilişkileri sırasında çeşitlendiğinden, gelişen bir insan için Tanrı, bu imgelerin temsilidir. Bu bağlamda Tanrı, bir tür yanılısama; din de toplumsal bir nevrozdur. Hem Tanrı hem de din, ürkütücü gerçek ile içgüdüsel istekler arasında uygun bir uzlaşma bulma çabası içerisinde ortaya çıkar. İnsanların doğrudan tatmin edemedikleri şeyler, çocukluk dönemindeki ailesel imgelerin bir temsili olan yaratıcı Tanrı tarafından tatmin edilir. Böylece Tanrı iki psikolojik fonksiyonu yerine getirir: 1. Uygunsuz içgüdüsel isteklerinden vazgeçenleri ödüllendirir (iyilikler karşılığında cennet vaat eder). 2. Endişeleri giderir ve güven sağlar (günahkârı bile sever). Dolayısıyla Tanrı, insanın arzuladığı ve ihtiyaç duyduğu bir tür babadır:

“Tanrı, insanın kendi çaresizliğini telâfi etme isteğinden doğar ve bir kişinin hem kendi çocukluğunun hem de tüm insan ırkının çocukluk döneminin çaresizlik anılarının izlerini taşır.”¹⁷

Bu bağlamda, dinin insan hayatında etkin bir rolü vardır. Ayrıca din, katlanılmaz endişe, tehdit ve korkuların kontrol edilmesinde sosyal bir fonksiyona sahiptir. Ancak, gerçekte bir ilişkisi yoktur. Din, tatmin bekleyen çocukluk dönemi arzularının yarattığı bir yanılısamadır ve daha sonraki dönemde bu yanılısama çocukluk dönemindeki yoksunluktan beslenir.

Bu yanılısamanın geleceği nedir? Teolojik açıklama şekli pek gelecek vaat etmemektedir. Bunun bir nedeni, aklın gücünün oedipus durumundan kaynaklanan arzuların gücüne göre zayıf kalmasıdır. Bir diğer ve daha önemli neden ise, yanılısamaya rasyonel destek vermek için gösterilen çabaların nihayetinde yanılısamanın varlığını temelden sarsacak olmasıdır. Din, bir yanılısama olarak değerlidir. Fakat onun değeri rasyonel değil duygusaldır. Dinin rasyonel olarak savunulması, onun duygusal cazibesini yok eder. Din, oedipus döneminden kaynaklanan korku ve kinin bastırılmasını duygusal olarak onaylayan bir süreçte geliştiği için, başka alanlarda Tanrı'nın varlığını onaylayan *Teolojik Delil*, bu noktada dinin fonksiyonunu zayıflatmaktadır. Freud, bunu şöyle açıklar:

“İnsanlar mantıklı delillere çok az değer verirler ve içgüdüsel arzuları tarafından yönetilirler. Böyle bir durumda insanlar niçin kendilerini içgüdüsel tatminden mahrum edecek mantıklı delillere itibar etsinler ki?”¹⁸

Din insanları rahatlatan duygusal tatminler sağlamaktadır ve dinin bu yönü entelektüel tartışmalarla engellenmemelidir. Entelektüel tartışmalar zaten böyle bir engellemeyi başaramayacaklardır; başarsalar bile, bu durum, insana katlanılmaz sıkıntılar getirecektir.¹⁹

¹⁶ Freud “Yaşayan Tanrı'nın Doğuşu” ifadesini Ana-Maria Rizzuto'nun *The Birth of the Living God* (Yaşayan Tanrı'nın Doğuşu) isimli kitabına atfen kullanmaktadır. Bkz. Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, Chicago: University of Chicago Press, 1979, 29-37; 54-84.

¹⁷ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, 25.

¹⁸ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, 77.

¹⁹ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, 80.

Freud'a göre bir yanılısma olan din, gelişim sürecinde yararlı bir araç olarak varlığını sürdürmelidir ve sürdürecektir de; çünkü din insanların katlanılmaz sıkıntılara tahammüllerini kolaylaştırmaktadır. Fakat din nihayetinde hem yararsızdır hem de gelişime zarar vermektedir. Çünkü insanlar sonsuza dek çocuk kalamazlar, sonuçta gerçekliğin ne olduğunu öğrenmek durumundadırlar.²⁰ Çocukluktaki yüceltilen dışavurumlar (mesela din gibi), insanların gerçekle doğrudan muhatap olacakları olgunlaşma sürecini geciktirir. Aklın içgüdülerin önüne geçtiği, yanılısamaların terk edildiği ve varoluşun katlanılabilir hale geldiği ideal seviyeye insan ırkının ulaşması mümkün değildir. Bu yüzden dine geçici bir süre için izin verilebilir. Fakat din, bir yanılısamadan ibaret olduğundan, ideal hedefe ulaşmada büyük bir engeldir. Her şeye rağmen din, onsuz yaşayabilecek nitelikteki küçük bir grup tarafından terk edilmelidir. Cennet meleklerle ve kuşlara bırakılmalıdır.²¹

Freud, yetişkin insanın tecrübelerinde dinin rolünden şüphe ederken, bilimin yönlendirmesi söz konusu olunca oldukça ümitli gözükmemektedir. Fakat insanın yanılısamasız yaşayabileceği ütöpik günün hemen gerçekleşmeyeceğini de kabul eder ve yanılısamaların üzerinde durmak gerektiğini söyler. *Bir Yanılısamanın Geleceği* adlı eserinde şu sonuca ulaşır:

“Bizim bilimimiz yanılısma değildir. Bilakis yanılısma, ilmin bize veremeyeceğini bizim başka yerden elde edebileceğimizi zannetmemizdir.”²²

Özetlemek gerekirse:

1. Freud, dinin bastırılmış alandan geldiğine inandığı için onu yanılısma olarak görmüş, onu içgüdüsel ve sosyal istekler arasında bastırılan çatışmaların dinamik gücü olarak değerlendirmiştir. Bu çatışmaların ideal çözümüne yönelik çocukluk döneminin arzuları, nihaî realite alanına yansıtılır ve Tanrı olarak okunur.

2. Din, varlığı devam ettirmek için yüceltilen değerli bir yanılısamadır. Ancak din gerçekliğin doğru bir yorumu ya da hayatı yaşamanın en doğru, en ahlâkî ve en mükemmel yolu olduğu gerekçesiyle desteklenmemelidir.

3. İnsanlığın gelişimi sayesinde yanılısma yerini bilime terk edecek ve böylece insanlık arzularının oluşturduğu dünya ile değil, gerçek dünya ile buluşacaktır.

2. CARL GUSTAV JUNG: ARKETİP OLARAK DİN

Freud'un yaptığı çalışmalar, ona yakın çevresinden sempaticanlar kazandırdı. Bunlar arasında Otto Rank, Alfred Adler, Ernest Jones, Theoder Reik ve Oskar Pfiser gibi daha sonra psikanalizin öncü şahsiyetleri arasında yer alacak olanlar vardı. Bunların dışında İsviçreli bir papazın oğlu olan C. G. Jung, din psikolojisi alanında yaptığı çalışmalarla diğerlerinden farklılık gösterdi. Zürih'te psikiyatr olan Jung, Freud'un çalışmalarıyla yakından ilgilendi ve aralarında meslekî bir arkadaşlık oluştu. Bu arkadaşlık 1913'te yaşadıkları bilimsel anlaşmazlıkla son buldu. Aralarındaki çatışmanın temel sebebi, Jung'un parapsişik fenomene ilgi göstermesi ve sembolizminin mitolojik yorumlar içermesi idi. Jung'un sembolizme olan ilgisi, onu

²⁰ Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, 81.

²¹ Freud burada Heine'nin şiirinden alıntı yapmıştır.

²² Ana-Maria Rizzuto, *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*, 92.

bastırmanın yegâne sebebini oedipal dönemde yaşanan travmalara dayandıran Freudyen tezi sorgulamaya yöneltti. Freud, Jung'un bu tezini, sübjektif ve spekülâ-tif olduğu ve bilimsel metodolojiyi ihlâl ettiği gerekçesiyle şüpheye karşıladı. Jung'a göre Freud, çocuğu üzerinde hakimiyet kuran bir baba gibi, psikanalitik görüş üzerinde kişisel otorite kurmakta ve tenkitlere aldırmadan oedipal teori konusundaki ısrarını sürdürmekteydi.²³ Aralarındaki teorik ve kişisel anlaşmazlıkların gerçek nedenleri her ne olursa olsun bir anlaşma zemini bulamadılar ve nihayet Jung, Freud'dan ayrılarak kendi yolunu seçti.

Jung'un çalışması, Freud'un çalışması kadar etkili olmasa da onun dine yönelik tavrı, dindarlar tarafından kabul gördü. Jung'un din konusunda sıkça başvurulan görüşlerinden birisi, *Modern Man in Search of a Soul-Ruhunu Arayan Modern İnsan* adlı kitabında mevcuttur:

"Otuz beş yaşını geçen hastalarımın hepsi, problemlerinin çözümünde son çareyi, hayatlarına dinî bir bakış açısı kazandırmakta bulmuşlardır."²⁴

Bu ifadesiyle Jung, dinî düşünceyi onaylar görünmekle birlikte, o da Freud gibi, dini, teolojik gerçekliğinden uzaklaştırarak yorumlamaktadır. Bu yüzden onun dine yönelik sempatik tavrı, daha sıkı bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır.

Jung'a göre din, hem bireysel açıdan hem de insanlık tarihi açısından oldukça önemli bir olgudur. Onun din konusundaki görüşlerini tüm eserlerinde görmek mümkündür. Bunlardan dört tanesi önemlidir: 1. *Modern Man in Search of a Soul - Ruhunu Arayan Modern İnsan* (1933). 2. *Psychology and Religion - Psikoloji ve Din* (1938). 3. *Answer to Job - Eyüp'e Cevap* (1954). 4. *Memories, Dreams, Reflections- Anılar, Düşler, Düşünceler* (1963) adlı kitabındaki *Late Thoughts - Son Düşünceler* başlıklı bölüm din üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu kitaplarda hem Doğu hem de Batı'daki din anlayışı, Jung psikolojisinin özünü oluşturan temel kavramlarla yorumlanmıştır.

a) Kolektif Bilinçdışı

Jung, davranışın hem yüzeysel hem de derin manalarının olabileceğini öne süren psikanalitik temel görüşten yola çıkmıştır. O da, Freud gibi bilinç ile bilinçdışı arasında başlangıçtan itibaren bir gerilimin var olduğunu kabul eder. Fakat ikisi arasındaki temel fark, bilinçdışının ifade edilmesinde ortaya çıkmaktadır.

Freud'a göre bilinçdışı, bireyseldir, içgüdüsel; oedipus döneminde yaşanan sıkıntılar (anksiyete) neticesinde bastırılan duyguların dinamik bir oluşumdur. Jung'a göre ise, bilinçdışı bireysel ve kolektif olmak üzere iki kısma ayrılır. Bireysel ilişkilerin, anıların ve bastırılmış duyguların bulunduğu kişisel bilinçdışının daha derininde bir de *kolektif bilinçdışı* vardır. Jung kolektif bilinçdışını şöyle tanımlar:

²³ Bkz. C. G. Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, (İng. Çev, Aniela Jeffs: Ed. Richard Winston and Clara Winston), New York: Pantheon 1963, 146-69.

²⁴ Jung, *Modern Man in Search of a Soul*, (İng. Çev. W. S. Dell ve C. F. Baynes), London: K Phul, Trench, Trubner 1933, 264.

* Kitapların Türkçe karşılıkları, okuyucuya kolaylık gayesi ile verilmiştir. Bu kitapların tamamı Türkçe'ye çevrilmemiştir. (ç. n)

“Kolektif bilinçdışı, milyonlarca yıl öncesinden gelen atasal tecrübeyi kuşatan ve her yüzyılın kendisine küçücük değişiklikler eklediği tarih öncesi dünya olaylarının yansımaları bulduğu bir depodur. İnsanlar, ilk gelişim dönemlerinin izlerini taşıyan aynı bedensel yapıları paylaştıkları gibi kolektif bilinçdışında da aynı psişik tarihi paylaşırlar.”²⁵

Jung’a göre din bireysel bilinçdışına değil, kolektif bilinçdışına ait bir olgudur.²⁶ Dinin temel süreçleri, kolektif bilinçdışında oluşur ve bunlar psişik anlamda gerçek olgulardır. Bireysel dinin özel biçimleri, tüm insanlığın din biçimlerinde olduğu gibi, kolektif bilinçdışındaki dünyevî ve uzamsal dışavurumlardır. Gerek ilkel gerekse modern olsun dinî dogmalar, ritüeller ve mitler; çocukluk arzuları gibi bireysel ihtiyaçlardan kaynaklanmayıp bireyselliğin üstünde bir gerçekliğe sahiptir.²⁷ Din değiştirme gibi derinden yaşanan tecrübeler, aslında kişiyi bireysel tecrübeyi sürekli etkileyen ve büyük bir depo olan atasal tecrübe birikimiyle karşılaştırmaktadır. Bu yüzden Jung’a göre din, çocukluk döneminden kaynaklanan ve tedavi edilmesi gereken bir kalıntı değildir. Ona göre din, insanoğlunun asırlarca kolektif bilinçdışında sakladığı en yüksek insanlık birikimlerine açılan bir kapıdır. Din, bilincin ötesinde bir amaçlılıkla ve anlayışla ruhun derinliklerini ortaya çıkarır ve bütün bunları arketipler aracılığıyla yapar.

b) Arketipler

Jung, kolektif bilinçdışının arketipler ve en eski zamanlarda oluşan evrensel imgeler vasıtasıyla nesilden nesile aktarıldığına inanır. Jung, çok farklı dinî gruplar ve kişiler tarafından kullanılan semboller arasındaki önemli paralellikleri gözlemiş ve bu benzerlikleri arketipler bağlamında açıklamıştır. İnsanlar, tarihî süreçte kendilerini evrensel model ve motiflerle açığa çıkaran ortak bir kolektif bilinçdışına sahip olmuşlardır. Arketipler, pratik anlamda mitin öğeleri olarak tamamen yeryüzünde meydana gelen kolektif tabiatın imgeleri, aynı zamanda bilinçdışı kaynağın bireysel ürünleridir.²⁸ Arketipler, insanlarda gizli halde bulunur ve kişilerin ait olduğu tarihsel döneme uygun olan sembolik ifadelerle ortaya çıkar.

Jung’un psikoloji kuramına göre bütün dinler arketipler aracılığıyla kendilerini ifade ederler. Jung yoğun mitoloji ve karşılaştırmalı din araştırmaları neticesinde, dinlerde sabit temaların olduğunu gözlemiştir.²⁹ Arketipsel kavramlar, değişik dinî ifadelerde sembolik bir form almakta ve insanlık tarihinin değişik dinî geleneklerinde temel dayanışmayı resmetmektedirler. Bütün dinler arketipsel imgelerle

²⁵ Jung, *Contributions to Analytic Psychology*, (İng. Çev. H. G. ve C. F. Baynes), London: Routledge and Kegan Paul, 1928, 162.

²⁶ Jung, *Psychology and Religion*, New Haven: Yale University Press, 1938, 5-6; 111-12.

²⁷ Bir çok yorumcu, Jung’un kavramı ile R. Otto’nun klâsik eserinde (*The Idea of the Holy*, New York: Oxford University Press, 1926) bahsetmiş olduğu *numinous* fikri arasında benzerlikler bulmuştur. Ayrıca Jung, *Psychology and Religion* adlı eserinde Otto’dan yararlandığını belirtmiştir. Jung, *Psychology and Religion*, New Haven: Yale University Press, 1938, 5-6; 111-12.

²⁸ Jung, *Psychology and Religion*, 63.

²⁹ Bu konuda faydalı bir makale de H. C. Brooks’un “Analytic Psychology and the Image of God” başlıklı makalesidir.

doludur ve ritüelin amacı da insanların insanüstü âlemle anlamlı bir ilişki kurmalarını sağlamaktır.

Jung, arketipler ve bunların din ile ilişkisine dair görüşünü Tanrı konusunda ki fikirlerini ele alırken dile getirir.³⁰ Tanrı'nın varlığını arketipsel bir imge olarak görür; Tanrı'nın varlığı konusunda bunun dışında bir başka görüş belirtmekten özenle kaçınır (Jung'un düşüncesinde Tanrı ve Tanrı imgesi aynı anlamdadır). Jung için Tanrı temelde psikolojik bir olay ve hissedilebilen arketiptir. Yazılarında yoğunluklu olarak *Tanrı-imesi* karakterini açıklamaya çalışmıştır. Eril teslis inancına fazla vurguda bulunulduğunu düşünerek dışil cisimlendirmeye önem verilmesi gerektiğini savunmuştur.³¹

İçeriği ne olursa olsun Tanrı imgesi gerçektir fakat sübjektif bir fenomendir. Psişe, kolektif bilinçdışında arketip halinde varolan Tanrı imgesinin belirtilerini ortaya çıkarır. Yine de Tanrı, bireysel olarak insan tarafından yaratılmış değildir. Arketiplerin, kendi canlılıklarına sahip oldukları ve kişisel olmanın ötesinde bir kimlik taşıdıkları unutulmamalıdır. Bu yüzden insanlar Tanrı imgesini otantik (doğal) olarak tecrübe ederler. Dinî inançlar ise kolektif bilinçdışında var olan arketipsel Tanrı'yı bilinç düzeyine taşıyan araçlardır.

c) Bireyleşme (Individuation)

Bireyleşme kavramı, Jung'un insanların kişisel ve kolektif bilinçdışıyla uyum sağlama sürecine yönelik olarak kullandığı bir terimdir. *Gelişme ve olgunlaşma* kavramları kendiliğinden olması açısından bir palamudun meşe olmasına benzetilebilir. Jung'a göre her insan, kendi arketipsel benliğiyle temas halindedir ve hayatın nihai hedefi kendini gerçekleştirir. İnsanın dengeye ve bütünlüğe dönük yanı olan *bireyleşme*, insanoğlunda potansiyel olarak varolan ve yaşam boyu devam eden; hayata anlam katan ve onu olgun bir hayatla bütünleştiren bir süreçtir.³² Bu süreç kolektif bilinçdışı bilinç ile bütünlük arz ettiği müddetçe ortaya çıkar.

Jung'a göre bireyleşme, dinî bir serüvendir. Otobiyografisinde kendisini "sonsuz ilâhî varlık"ın bir parçası olarak görür. Kendi serüvenini de bu gerçeğin keşfi peşindeki bir eylem olarak tanımlar.³³ Aslında bilinçdışı, rüyalarda sembollere bürünerek bilince özel bir haber gönderir ve kutsallık kendini bu şekilde fark ettirmeye çalışır.³⁴ Böylece benliğin keşfi yönündeki bir arayış olan bireyleşme gerçekleştirilmiş olur. Jung şu sonuca ulaşır:

"Anladığımız kadarıyla insan varlığının temel amacı varoluş karanlığında bir ışık yakmaktır. Hatta denilebilir ki, bilinçdışı bizi etkilerken, bilincimizdeki gelişmeler de bilinçdışını etkilemektedir."³⁵

Jung'un din üzerine görüşlerini yüzeysel bir şekilde açıklamak, onun çok karmaşık işlediği konuları basitleştirmektir. Bununla beraber, aşağıda yapacağımız

³⁰ Jung, *Psychology and Religion*, 74.

³¹ Joan C. Englesman, *The Feminine Dimension of the Divine*, Philadelphia: Westminster, 1979.

³² Brooks, *Analytic Psychology and the Image of God*, 50.

³³ Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, 4.

³⁴ Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, 311.

³⁵ Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, 326.

özet sunum, Jung'un din konusunda Freud'la uzlaştığı ve ondan ayrıldığı noktalara işaret edecektir.

Jung, davranışın derin anlamı konusunda Freud ile aynı görüşü paylaşmak ve bebeklik döneminin önemine vurguda bulunmakla birlikte, dini nevroitik bir maske olarak görmemiş ve dine daha fazla önem vermiştir. Din, gizli bir isteğin yerine getirilmesi değil; eşyanın doğasında varolan bir unsurdur. Dinin etkisi, insanların psikolojik kalıtlarında var olan arketiplere dayanır ve dinin keşfi insanın kaderidir. Birçok psikoloğa göre Jung, metodolojisinde oldukça sübjektif ve romantiktir. Birçok dindara göre ise, teolojisinde oldukça natüralisttir. Yine de onun kolektif bilinçdışı, arketipler ve bireyleşme üçgeninde yaptığı din yorumu, birleştirici bir din anlayışı için model oluşturur. Böyle yapmakla Jung, hem farklı dinsel görüşleri birleştirme hedefine katkı sağlamış, hem de psikanaliz ile din arasında uzlaşma yolunu göstermiştir.

İKİNCİ NESİL PSİKANALİSTLER

Psikanalizin büyük ustaları (Freud, Jung) psikanalizi daha sonrakilere aktaran kimseler olmalarına rağmen, çalışmalarında ortaya koydukları teoriler yeterince ayrıntılı ve sistemli değildir. İkinci nesil psikanalistler daha düzenli teorilere sahiptirler; hem yöntemlerinde daha bilimsel, hem de klinik çalışmalarında daha dikkatlidirler.

Bununla birlikte, ikinci nesil psikanalistler dönemi de birtakım sorunlar içermektedir. Modern psikanalistler, öncekilerle karşılaştırıldıklarında aralarında birlik sağlamakta fazla başarılı olamamışlardır. Bu yüzden o dönemde psikanaliz üzerinde çalışanları temsil edecek birkaç kişiyi örnek göstermek zordur. Ayrılık ve kargaşa hâlâ devam etmektedir. Bu dönemin iki önemli ismi aşağıda ele alacağımız Erich Fromm ve Erik Erikson'dur. Fakat onların da modern psikanalizi tam anlamıyla temsil ettikleri söylenemez. Bununla birlikte, gerek Fromm gerekse Erikson, psikanalizdeki son gelişmelerin tipik örneklerini vermişlerdir. Fromm din konusunu doğrudan ele alırken, Erikson ise dinî motifleri içeren kişilik gelişim modeli üzerinde durmuştur.

1. ERICH FROMM (1930-1980): İNSAN SEVGİSİ OLARAK DİN

Erich Fromm Almanya'da doğdu, eğitimini burada tamamladı ve ilk profesyonel başarısına yine Almanya'da ulaştı. 1934 yılında ABD'ye gitti. Genel anlamda *Hümanistik Psikoloji* olarak isimlendirilen ekole ilgi gösterdi. Daha sonra da Karen Horney, Harry Stack Sullivan ve Abraham Kardiner gibi isimlerin de içinde bulunduğu yeni-Freudyenler arasında yerini aldı. Fakat Fromm *yeni-Freudyen* kavramından pek memnun değildir. Analitik gelenek içinde araştırmalar yapmış, Freud'un görüş ve tespitlerini takdir etmiş, ama bunların *libido teorisinden* kurtarılarak zenginleştirilmesi gerektiğini düşünmüş ve kendisini de bu amacı gerçekleştirmeye çalışan bir öğrenci olarak görmüştür.³⁶ Fromm bu hedefine ulaşmak için özellikle dinin yorumlanmasında sosyal bilimlerden fazlaca faydalanmıştır. Temel eserleri,

³⁶ Richard I. Evans, *Dialogue with Erich Fromm*, New York: Harper, 1966, 59.

Escape From Freedom-Özgürlükten Kaçış (1941), *Man for Himself- Kendisi İçin İnsan* (1947), *The Sane Society – Sağlıklı Toplum* (1955), *The Art of Loving- Sevmeye Sanatı* (1956), *The Dogma of Christ- İsa Dogması* (1970), *The Anatomy of Human Destructiveness-İnsan Yıkıcılığının Anatomisi* (1973) adlı kitaplarıdır. Bu kitapların çoğunda Fromm dinî motifleri ele alır. Ayrıca *Psychoanalysis and Religion-Psikanaliz ve Din* (1950) isimli eseri, onun din konusundaki sistematik görüşlerini içerir.

Fromm'un *Tanrı benim (God am I)* şeklindeki din görüşü, kaynağını onun hümanist görüşünden alır. Aslında bütün insanlar, evrensel bir uyum ve bağlılık sistemine ihtiyaç duymaları bakımından dindardırlar.³⁷ Fromm bunu şöyle ifade eder:

“Dine ihtiyacı olmayan, uyuma ve bağlılığa ihtiyaç duymayan hiçbir insan yoktur. Sorun din ya da dinsizlik değildir. Sorun, *ne tür bir din* sorunudur. Hangisi insanın gelişimini ilerletir? Hangisi insanın güçlerini ortaya çıkarır? Hangisi yok eder?”³⁸

Bu yüzden insanın temel problemi, gücünü ve varoluşunda mevcut olan özgürlüğü ortaya çıkarmaktır. İnsanlar, tekrar hayvansal varoluşa dönerek özgürlükten kaçmaya teşebbüs etmemelidirler. Doğa ile olan ilk (doğal) ilişki devam ettirilmeli, yabancılaşmanın üstesinden gelinmeli ve doğal özgürlüğe ulaşma yolundaki endişeler aşılmalıdır.

Peki bu üst hedeflere nasıl ulaşılabilir? Burada iki nokta önemlidir: 1- Özgürlük pahasına güvenliği elinde bulunduran otorite reddedilmelidir. Çünkü ister babadan ister devletten veya dinden olsun dıştan empoze edilen zorlamalar, insanın kendi potansiyelini zedeler. 2-Kişiler insanî potansiyellerini sevgi için de kullanmalıdırlar. İnsanlar özen, sorumluluk ve saygıyla olduğu gibi sevgiyle de hakiki insanlıklarını sürdürürler. Sevgi insanoğlunda köklü bir yere sahiptir ama aynı zamanda insanoğlu sevgi yoluyla kendine ve başkalarına zarar da verebilir. Hayatın gayesi, insanın sevgisini ve bu sevginin kaynağını açıklamaktır. İnsanın diğer aktiviteleri bu amaçtan sonra gelir.³⁹

Fromm'a göre din, insanın sevgi potansiyeli bağlamında anlaşılmalıdır. Tarihi dinler- tıpkı politika ya da psikanaliz gibi- insanî girişimi destekleyerek temel görevini yerine getiren sembol sistemleridir. Fromm, insanın dışında onu aşan ruhsal bir gerçekliğin olmadığını ve hayatın da insanın yüklediği anlam dışında farklı bir anlam taşımadığını açıkça ifade etmektedir.⁴⁰ Bu yüzden Fromm'a göre Freud'un Tanrı fikrini eleştirmesi doğru bir bakış açısidir, fakat fazla ileriye götürülmemelidir. ona göre iyi bir dinin bizzat kendisi, Tanrı kavramını reddeder. Olgun bir insan, Tanrı'yı insanlığın evrimin ilk safhasında sevgi, doğruluk ve adaletin gerçekleştirilmesi çabasında ortaya çıkardığı bir sembol olarak kabul eder. Böyle bir kişi için “*İnsan olduğum derecede ben Tanrı'yım*” sözü geçerlidir.⁴¹ İnsanlar yetişkinlik çağına

³⁷ Erich Fromm, *Psychoanalysis and Religion*, New Haven: Yale University Press, 1950, 24.

³⁸ Erich Fromm, *Psychoanalysis and Religion*, 25, 26.

³⁹ Evans, *Dialogue with Erich Fromm*, New York: Harper, 1966, 59.

⁴⁰ Erich Fromm, *The Art of Loving*, New York: Harper, 1956, 72.

⁴¹ Erich Fromm, *The Art of Loving*, 70.

geldiğinde çocukluk dönemine ait şeyleri bırakmalı ve kendi insanlıklarını (en yüce değer) onaylamalıdır.

OTORİTER DİNE KARŞI HÜMANİST DİN

Tanrı'nın yardım ve kontrol edici bir baba olarak görüldüğü bir dönemde, insanlar bu durumu (yani kendi insanlıklarını kazanmayı) dinin bir amacı olarak göremezler. Fromm insanlığın kazanılmasını sağlayamayan dinleri *gelişmemiş (immature)* dinler şeklinde tanımlar ve bu dinleri *otoriter* din olarak isimlendirir.⁴² Güç, kontrol, teslimiyet ve itaat bu tür dinleri niteleyen kavramlardır. Bu dinlerin bir gereği olarak da üstün bir güce teslimiyet yolunda kişisel özgürlükten vazgeçilir. Yanlış olan şey, bu gücün itaate lâyük olarak görülmesidir. İtaat temel erdem, itaatsızlık ise büyük bir günahdır. Otoriter dinin korku veren Tanrısı karşısında insanın güçsüz, önemsiz görülmesi, insanın insanoğlu olarak sahip olduğu değeri ve önemi zedeler. Böyle bir otoriter din anlayışında özgürlük, kişisel bütünlüğün üstün bir güç tarafından korunması duygusu adına feda edilir. Fromm'a göre bu, büyük bir bedeldir.

Hümanist din ise insanın özgürlüğünü ve özündeki gücü öne çıkarır.⁴³ Bu tür bir dinî yaşayış, insanın imkânlarına odaklanır. Asıl erdem, itaat ve teslimiyet değil, kendini gerçekleştirme. Hümanist dinler teisttir ama bu dinlerde Tanrı, otoriter dinlerdekinin aksine insanın hayat içerisinde kendini gerçekleştirme sürecinde sahip olduğu gücün sembolüdür. Tanrı, otoriter dinlerde olduğu gibi insanlar üzerinde hâkim olmanın sembolü değildir.⁴⁴ İnanç, insanın otoriter tekliflere rıza göstermesi değil, kendi düşünce ve hislerinin onaylanmasıdır. Hümanist dinde sıkıntı, suçluluk ve günahkârlık gibi hisler yerine, neşe ve mutluluk vardır. Hümanist dinî tutumlar, insanı kendisi olması için özgür kılar.

Fromm, otoriter dinî tarzının Calvin'in teolojisinde ve faşizmde şekillendiğini düşünmektedir. Hümanizmin ilk örnekleri ise, Budizm ve Taoizm'de ayrıca Eski Ahit'te anılan peygamber İshaya'nın, Sokrates'in ve Spinoza'nın öğretilerinde bulunmaktadır. Doğu ve Batı'nın mistik eğilimleri onun özel ilgisini çekmiştir. Fromm'un tanımladığı otoriter din tiplerinin örneklerini ise, Protestan kökten dinciliğinden, mutlakıyetçi bir yapı içeren İslam Şîasına kadar birçok dinî çevrede görmek mümkündür. Onun yazıları, dinin nihayetinde kurucusunun amacını da reddederek, insana nasıl zarar verebileceğini göstermektedir.

Fakat Fromm, bunu yaparken, bütün dinî sistemleri kolayca genellemektedir. Nitekim, İslam'ın bütün versiyonları Şîa otoriteryanizmini yansıtmadığı gibi, Hıristiyanlığın tüm versiyonları da insan özgürlüğünü reddetmez. Bununla birlikte (Fromm'un hümanist olarak gördüğü Eski Ahit peygamberi) İshaya bile, Yüce Tanrı'yı tam anlamıyla idrak edememiştir. İshaya'nın Tevrat'ta geçen şu sözleri bu idrak edemeyişin bir göstergesidir: "Vay başıma gelenler! Çünkü ben helâk oldum: Çünkü

⁴² Erich Fromm, *The Art of Loving*, 34-37.

⁴³ Erich Fromm, *The Art of Loving*, 37-42.

⁴⁴ Erich Fromm, *The Art of Loving*, 37.

ben dudakları murdar bir adamım..."⁴⁵ Aynı bakış açısını yine Fromm'un hümanist olarak nitelediği (Hz.) İsa'da da görmek mümkündür. (Hz.) İsa da insanlardan Tanrı karşısında bir çocuk teslimiyeti içerisinde olmalarını istemiştir.⁴⁶ Fromm, teist dini kolayca reddetse de bu durum, onun "bazı din versiyonlarının Tanrı'nın yaratıcılığının temel değerini bozduğuna ve dinin otoriter bir kontrol sağlamada araç olarak kullanıldığına" dair geçerli görüşünü reddetmemizi gerektirmez.

2. ERIK ERIKSON: EPIGENETİK BİR ERDEM OLARAK DİN

Erik H. Erikson (1902-1994) belki de son yıllarda görüşleri en çok tartışılan, fakat ortaya koyduğu gelişim kuramları genel kabul gören bir psikanalisttir. Avrupa'dan ABD'ye gitmiş, psikanalitik birikimini ve temel Freudyen kavramlarla ilgili eleştirel düşüncesini oraya taşımıştır. Erikson, uzun yıllar Harvard Üniversitesi'nde ders vermiş ve önemli eserlere imza atmıştır. Fikirleri, özellikle de ergenliğin dinamikleri üzerine görüşleri, kendi kitapları ve gezi yazıları vasıtasıyla yayılmıştır. Erikson'un anahtar kavramlarını *Childhood and Society-Çocukluk ve Toplum* (1963), *Insight and Responsibility-Sezgi ve Sorumluluk* (1964), *Identity: Youth and the Life Cycle-Kimlik, Gençlik ve Hayat Döngüsü* (1959), *Youth: Change and Challenge-Gençlik: Değişim ve Meydan Okuma* (1963) isimli kitaplarında bulmak mümkündür.⁴⁷ Erikson, biyografi çalışması olan *Young Man Luther-Genç Adam Luther* (1958) ve *Gandhi's Truth-Gandhi'nin Hakikati* (1969) başlıklı eserlerinde iki önemli dinî gelişim modelini açıklamak için kişilik teorisine başvurur.

A. İNSANIN SEKİZ GELİŞİM EVRESİ

Erikson psikanalitik teoriye ilk katkısını hayatın tümünün dinamik olduğuna dair görüşüyle gerçekleştirmiştir. O, çocukluk döneminin önemli olduğunu söyleyen Freudyen görüşü kabul etmekle birlikte diğer dönemlerin de gelişim önemine sahip olduğunu vurgular. Ona göre kişilik oluşumu çocuklukta başlamakla birlikte, daha sonra ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinde ortaya çıkan yeni etkileşimlerle şekillenir. Erikson çocukluk döneminden sonraki evrelerin bu dönemdeki gelişmelere dayandığını kabul eder. Fakat bu evreler, Freud'da olduğu gibi, oedipal çözümlenin tekrar etmesiyle sınırlı değil, daha kapsamlı bir yapıya sahiptir. Erikson, sekiz evreli bir kişilik modeli ortaya koyar. Bu evreleri *Childhood and Society-Çocukluk ve Toplum* adlı kitabının genişletilmiş yeni baskısında detaylı bir şekilde anlatır.⁴⁸ Her evre, hem kendine mahsus bir psikodinamik gerilime, hem de bu gerilimi ortadan kaldıracak bir değer ürettiği çözüme sahiptir. Erikson bu evreleri epigenetik şema ismini verdiği bir tablo halinde sunmaktadır.⁴⁹

⁴⁵ İsaiah (İşaya) 6: 1, 5.

⁴⁶ Matta 18: 1-4; Luka 18: 15-17.

⁴⁷ Son kitap 1965'te *The Challenge of Youth* (Garden City Ny: Doubleday, 1965) başlığıyla yayınlandı.

⁴⁸ Erik Erikson, *Childhood and Society*, New York: W. W. Norton, 1963, 247-74. Ayrıca bkz. Richard I. Evans, *Dialogue with Erik Erikson*, New York: Harper, 1967, 11-58.

⁴⁹ Bkz. Erikson, *Childhood and Society*, 48-108.

EVRE	KARMAŞA	KAZANILAN DEĞER
1- Oral-duyusal	Temel güvene karşı güvensizlik	ümit
2- Anal-kassal	Özerkliğe karşı utanç ve kuşku	irade
3- Üreyişsel-devimsel	Girişime karşı aşağılık duygusu	amaç
4- Latens (gizil)	Gayrete karşı kararsızlık	yarış
5- Ergenlik	Kimliğe karşı kimlik bocalaması	sadakat
6- İlk yetişkinlik	Yakınlığa karşı uzaklık	sevgi
7- Yetişkinlik	Üretkenliğe karşı durgunluk	ilgi-özen
8- Olgunluk (Yaşlılık)	Benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk	bilgelik

B. EPIGENETİK AHLÂK

Erikson modeli, *epigenesis* ve *değer* (value) kavramlarıyla önem kazanmaktadır. *Epigenesis* kavramıyla bir evrenin diğer evrenin oluşmasından sonra ortaya çıkması kastedilir. Erikson'un kuramına göre, sekiz evre birbirini takip eder. Evrenin birindeki problemin çözülmesi, bir sonraki evrenin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkmasına imkân sağlar. Her evrede var olan problemin çözülmesi, temel bir insan gücünü ortaya koyar. Bu da kazanılan değerdir. Değer kavramı dinî bir içerik taşımaz, fakat psikolojik bir tavrı, her evrenin kendine has mücadelesinden çıkan önemli bir gücü ifade eder. Değerler, herhangi bir sosyal düzenin temel yapısında gerçekleştiği gibi, kişisel gelişimin evreleri içerisinde de oluşur.⁵⁰ Bu yüzden insan gelişimi birbiriyle bağlantılı sekiz evrelik bir süreç olarak algılanır. Her evre bir öncekinden çıkar ve kendi gerilimi ile karakterize olur. Her evre kendi gerilimini yenme sürecinde bir değer ortaya koyar ve bu değerle kişi bir sonraki evreye ilerleyebilir.

İlk evrenin tartışılması aşamasında Erikson'un yorumunun temel çerçevesi ortaya çıkar. Hayatın ilk yılında bebek ilgiye, sıcaklığa ve yiyeceğe muhtaçtır. Çevre ve anne ile gerçekleştirilen bu tür bir ilişkide temel gerilim güven ile güvensizlik arasında olur. Basit ilişkiler içerisinde bebek güvenebileceği çevrenin özelliklerini tanır. Anne onu besler, kucağına alıp okşar, ona güven verir. Fakat güvensizlik de psikolojik gelişim için aynı şekilde temel bir özellik taşır. Çocuk güvenilemeyen çevrenin ne olduğunu öğrenmelidir. Dünya ile olan realist ilişkiler, çocuğu karşıt tecrübelerle maruz bırakır ki, bu aşamada ne dürüstlük iyidir, ne de dürüst olmama kötüdür.

Erikson'a göre bizim temel sosyal tavrımız içerisindeki güven ve güvensizliğin oranı, kritik bir faktördür.⁵¹ Karşılıklı dengelenen güven ile güvensizlik arasındaki etkileşimden değer ortaya çıkar. İlk evrenin değeri *ümit*dir. Yani bir kimsenin dünyada bilinebilen şeyleri bilmesinin sonucunda oluşan bir güvendir. Ona göre ümit, teologların korkuyu yatıştırmak için icat ettikleri bir şey değildir. Aksine çocuğun güven ile güvensizlik arasında gerçekleştirdiği düzenli bir mücadeleyle edindiği bir *kendinden emin olma* durumudur. Din, ümidi kutsallaştırabilir hatta

⁵⁰ Erik Erikson, *Insight and Responsibility*, New York: W. W. Norton, 1964, 175.

⁵¹ Evans, *Dialogue with Erik Erikson*, 15.

ritüeller, ümide görünürlük kazandırabilir. Fakat ümit, çocuğun aile bireyleri ile gerçekleştirdiği ilişkiler çerçevesinde oluşur ve gelişir.

Ümit bütün güçlerin temel malzemesidir. Ümit ortaya çıkarken bir sonraki evre için de zemin hazırlanır. Tabii bu evrenin de kendine özgü problemleri ve imkânları olacaktır. Erikson çalışmasında sekiz evrenin kavramsal ayrıntıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Onun ergenlik dönemine çok fazla önem vermesi, kimlik ve kimlik krizi konusunda popüler bir tartışmayı doğurmuştur. Erikson, ergenin mücadelesinin *kimlik bulma* ve *kimlik bunalımı* arasında gerçekleştiğini söyler. Ergen, kim olduğunu keşfederken ideolojik görüşlere sadakat kapasitesi ortaya çıkar. Bu safhada o zamana kadar edinilen dinî inançlardan şüphe etme, hatta farklı inançları benimseme eğilimi ortaya çıkabilir.⁵²

C. LUTHER, KİMLİK VE SADAKAT

Erikson *Young Man Luther* başlıklı kitabında genç reformcu Luther'in hayatını psikanalitik metodu kullanarak tahlil eder. Kitap, Luther'in tüm hayatını ele almakla birlikte, onun ergenlik döneminde yaşadığı kimlik krizine özellikle yoğunlaşır. Luther bu dönemde kendini aşmaya çalışmış ve çocukluğunun kalıntılarında kurtularak yetişkinliğe ulaşmayı ümit etmiştir.⁵³ Fakat Erikson, Luther'i sadece yazılı dokümanlara dayanarak tahlil etmenin sakıncalarının da farkındadır.

Erikson, Luther'in dinî yapısını bütünüyle anlama iddiasında değildir. Fakat Luther'in ulaştığı kimlik bilincini ve onun kimliğini destekleyen ideolojiye ulaşma sürecini aydınlayabileceğini savunur. Kitap kısaca şu tezi öne sürmektedir: Luther'in yaşadığı tarihsel dönem, dini, insanlara ideolojik bir seçenek olarak sunmaktadır ve o da bu seçeneği bebeklik, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yaşadığı psiko-sosyal çatışmaları çözmek için kullanmıştır. Erikson, Luther'in biyografisi hakkında sınırlı da olsa mevcut verilerden hareketle onun hayatında gözlemlediği karmaşık yapıları tahlil etmeye çalışmıştır. Luther annesiyle olumlu bir temel güven tecrübesi yaşarken, babasıyla ilişkileri aynı seyri göstermemiştir. Ergenlik döneminde yaşadığı kimlik bunalımını başarıyla aşmış ve kendi kimliğini edinmiştir. Sonuçta da, bu kimliğini destekleyecek olan yeni bir dinî ideoloji oluşturmuştur. Luther'in kişisel gelişimi ile yaşadığı dinî serüven birbirinden ayıramayacak kadar giriftir. Erikson'a göre "Luther'in teolojik gelişim özellikleri ile psikolojik olgunlaşma sürecinde attığı adımlar birlikte değerlendirildiğinde, onun kendisine neden böyle bir yol seçtiği ortaya çıkmaktadır."⁵⁴

Erikson'un analizine göre Luther'in manastıra girmesi, onun hem psikolojik hem de dinî gelişimi açısından önemli bir olaydır. Bu durum, kimlik krizi içerisindeki gence yaşam tecrübesini gözden geçirmesi için toplumun kendisine moratorium (geciktirme) imkânı verdiğini ve ona rol çatışması yaşadığı bir dönemde koruyucu bir çevrenin temin edildiğini gösterir. Burada Luther şu çatışmayı yaşamıştır: İtaat kime olacak: Tanrıya mı? Papaya mı? Yoksa Hükümdara mı? Gerçek babaya

⁵² John J. Gleason, *Growing up to God*, Nashville: Abingdon, 1975.

⁵³ Erikson, *Young Man Luther*, New York: W. W. Norton, 1958, 14.

⁵⁴ Erikson, *Young Man Luther*, 213.

mı yoksa cennetteki Baba'ya mı? Luther'in manastır tecrübesi, yıkıcı ve yapıcı etkenler, geliştirici ve geriletici alternatifler arasında şiddetli bir mücadeleye sahne olmuştur.⁵⁵

Erikson, manastırın, bebeklik döneminde olduğu gibi temel güven sağlayan anneye ait bir çevreyi ve kişilik tercihiinde yardımcı olan bir dini nasıl temin ettiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar.⁵⁶ Ona göre dönem dönem ortaya çıkan krizler, bebeklik ve ergenlik çatışmalarını yeniden uyandırsalar da, manastır hayatının iyileştirici yönleri, Luther'in gelecekteki büyüklüğünü temin için yeterli olmuştur. Luther, ergenlikteki kimlik krizinin çözümünde kısmen başarısızdı, fakat gelişimini devam ettirecek yeterli çözüm imkânı oluşmuştu. Hollandalı teolog Heije Faber de bu konuda Erikson'un kişiliğe yaklaşımındaki dinî anlamları irdeler ve şu sonuca ulaşır:

"Yetişkin olmak, bir anlamda kendini gerçekleştiren kişi olmaktır ve bu kendini gerçekleştirme bir anlamda kutsaldır. Buna aynı zamanda Tanrı'nın bizde kendini gerçekleştirme de denebilir."⁵⁷

Fakat Erikson bu konuda o kadar cesaretli konuşmaz. Fakat onun bakış açısına göre kişisel değerlerin ortaya çıkması açısından olgunlaşma, insanın dinî kadere sahiptir.

Kısacası, Fromm ve Erikson psikanalizde son sözü söylememiştir. Robert J. Lifton'un çalışmasında da ifade edildiği gibi psikanaliz, dinamik bir süreçte hâlâ devam etmektedir. Lifton, Freud'dan Erikson'a kadar devam eden psikanaliz hareketini düzenli bir ilerleme içerisinde değerlendirir. Fakat psikanalizde gerçekleşen değişim üzerinde özellikle durur. Lifton, ölüm ve hayatın sürekliliği konusuna temel vurgular yaparak ilerleyen yeni bir psikanalitik paradigmadan yanadır.⁵⁸ Lifton, Freud'un savunmacı-telâfi modellerini terk etmenin ve Erikson'un bebekliğin kökenleriyle yakından ilgili olan bağlamsal görüşlerinin ötesine geçmenin gerekliliğini savunur. Bunun da ötesinde şekil kazandıran bir süreç yeni paradigmayı karakterize etmelidir. Dinî anlamda bu şekil kazandıran süreç, ölüm ve hayatın sürekliliği çerçevesinde sembolize edilir. Lifton'a göre ölümün sürekliliği sembolü, temel psikolojik bir süreç olan "sürekli dönüşüm"ü vurgular. Lifton ve onun gibi düşünen diğer psikanalistler, psikanalizi geliştirmeye devam eden psikolojik bir hareket olarak görürler.

ÖZET

Bilim ile din arasında belirsiz bir noktada bulunan psikanaliz, din psikolojisi ile fazlaca ilgilenmiştir. Psikanaliz, yeni bakış açıları getirmiş, dinî fenomene ait eski tartışma yöntemlerini irdelemiş ve bu yöntemleri dinî tecrübeyi açıklayacak tarzda genişletmiştir. Bilinçdışı süreçlerin dinî hayatın şekillenmesinde ve sürekliliğinde etkili olduğunu ortaya koyarak din psikolojisine önemli katkıda bulunmuştur. Bu

⁵⁵ Erikson, *Young Man Luther*, 99.

⁵⁶ Erikson, *Young Man Luther*, 129.

⁵⁷ Faber, *Psychology and Religion*, 122.

⁵⁸ Robert J. Lifton, *The Life of the Self*, New York: Simon and Schuster, 1976, 50. Bu kitap, psikanalizin geleceği konusunda Lifton'un görüşlerine yer verir.

bağlamda psikanaliz, davranışın temel anlamının dışında nasıl ve ne boyutta anlaşılması gerektiğini sorgulamıştır. Faber, bu temel analitik problemi dinî bir soru ile dile getirir: “İnsanın çatışma durumlarında geliştirdiği savunma mekanizmalarına dinler ne kadar uzaklıktadır?”⁵⁹ Bütün bunlara rağmen, psikanalitik teori, dini sadece kişisel çatışmaları ve ruhsal sıkıntıları kontrol etmede kullanılacak bir sosyal bir yöntem olarak görmüş, bunun dışındaki özelliklerini yok saymıştır. Tabii ki bazı dinler psikanalitik yapıya uyum göstermiş, bazıları da ona karşı tavır almıştır. Fakat hem yasak koyan hem de teselli eden bir dini reddetmek ciddi bir hatadır. Bir çok din, arzuların feda edilmesini ister ve bu fedakârlığın yükünü hafifletmek için de ödüllendirmeye gider.

Psikanalize baktığımız zaman onun da sınırlı bakış açılarına sahip olduğunu görürüz. Eğer psikanaliz kendisini dinin bilinçdışı boyutlarını ortaya çıkarma konumunda görüyorsa, onun kullandığı metotların belirlenmesi gerekmektedir. Bu konuda şu noktalara değinebiliriz:

1. Psikanaliz, davranışın yüzeysel anlamını dışta bırakarak davranışın derin anlamına vurgu yapmıştır. Peki derinlik diline başvurmadan insan davranışının derin anlamını keşfedemez miyiz? Dil sürçmesi her zaman gizli anlamlar mı taşımaktadır? Psikanaliz bu haliyle derin manaları kavramak için yeterli midir? Her ne kadar gizemli ve kapalı olanı anlamaya yönelmemiz gerekse de, bazen olguların anlamlarının yüzeyde de açık bir şekilde var olabileceklerini kabul etmemiz gerekir.

2. Psikanaliz, insanın kökenine ait olan ve iç karakterinden kaynaklanan doğal dini başarıyla açıklarken, vahiy dinini açıklamada yetersiz kalmıştır. Psikanaliz, insanların fitratlarındaki inancın bebeklik dönemindeki temel ilişkiler içerisinde oluştuğunu iddia eder. Psikanalize göre din değerini ancak fonksiyonlarından almaktadır. Bu tez, dinin ancak bir boyutunu açıklamaktadır ve birçok psikanalist de bu boyutun ötesine geçememektedir. Fakat inançlı kişiler inanç ve ibadetlerin bu doğal fonksiyonların ötesini rahatlıkla kavrayabilmektedir. İnançlı insanlar sadece doğal olarak *hayata uyum* duygusunu yakalamaya çalışmazlar, aynı zamanda vahiy tarafından kuşatıldıklarını da hissederler.⁶⁰ Vahyedilen din, mitsel ve şiirsel anlamların bulunduğu bir tanımlamayı içerir. Tabii, bu zengin tasvir bir literalizm olarak değerlendirilmemelidir. Ayrıca psikanaliz din ile irtibatını devam ettirebilmek için vahyedilen dine kapı aralamak durumundadır.

3. Psikanaliz, insan davranışında belirleyici bir unsur olarak geçmişe vurgu yapar. Böylece de insanın sorumluluktan kaçması için açık bir kapı bırakmış olur. Aslında psikanalizin amacı bu değildir. Freud ve halefleri insanın sorumluluğunu genişletmişlerdir. Eğer Freud’a “Rüyalarımın sorumlusu muyum?” şeklinde sorulsa Freud: “Sen değilsen, kim sorumlu?” der. Yine psikanaliz, sorumsuz insanları *ahlâk dışı* addeder. Peki, kendi kontrolünün dışında bir zorlamaya maruz kalan insan, yaptıklarından ne kadar sorumludur? Dinamik geçmişe vurgu yapan bir psikanaliz, insanların mevcut sorumluluklarını kabul etmelerini zora sokar. Seküler anlamda

⁵⁹ Faber, *Psychology of Religion*, 70.

⁶⁰ a.g.e., 71.

suç, topluma veya ebeveyne yüklenirken, dinî anlamda ise “baştan çıkararak kadın” a veya kandıran “şeytan” a yüklenir.⁶¹

Söz konusu bu sınırlılıklar, psikanalizin dinî inanç ve fikirleri açıklamasına bir engel oluşturmamalıdır. Ayrıca psikanaliz dindarın bilinmeyen alanı keşfinde ona yardımcı olmak durumundadır. Psikanalizin itiraz edilemeyen bazı fikirleri vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İnsanoğlu onu güvenliğe ve hoşnutluğa ulaştıran dürtülerle ve etkin bir enerjiyle donatılmıştır, bu bağlamda insanoğlu *dinî tabiatlı* (homo religiosus) bir varlık olarak düşünülebilir.

2. Dinî davranış, insanoğlunun tüm diğer davranışlarına benzer; tıpkı diğer davranışlar gibi onun da derin anlamları vardır. Dolayısıyla da, dinî davranışı yalnızca fonksiyonel özellikleri bağlamında ele almak, onun bütününe görülmesini engeller.

3. Ailevi ilişkiler, bir kimsenin dinî anlayışının şekillenmesinde etkilidir.

4. Savunma mekanizmaları, özellikle de bastırılmış cinsellik, saldırganlık ve korku duyguları sağlıklı bir dinî anlayışın ortaya çıkmasına yol açabilir.

5. Tanrı ve din olguları genelde ruhsal ihtiyaçlardan kaynaklanan yanılısamlardır.

6. Otoriteryan din, insanın potansiyel gelişimini, onun ussal ve duygusal kapasitesinin gerçekleşmesini engeller.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İçerisindeki batıl inançları temizlemek isteyen bir din, psikanalizin verilerini dikkate almak durumundadır. İsviçreli papaz ve psikanalist Oscar Pfister, Freud’un *Bir Yanılısamının Geleceği* isimli kitabını yazması üzerine, 24 Kasım 1927’de Freud’a yazdığı mektupta şöyle diyordu:

“Psikanaliz, psikolojinin çok yeni bir alanıdır ve tam anlamıyla bilimsel bir kafanın ürünü de değildir. Onun dünya görüşü ve hayat felsefesi ise yetersizdir.”⁶²

Pfister’in psikanaliz konusundaki bu sözleri pek de yabana atılacak sözler değildir.

⁶¹ Tekvin 3:12. “Ve adam dedi: Yanıma verdiğin kadın o ağaçtan bana verdi ve yedim.”

⁶² Oscar Pfister, *Psychoanalysis and Faith: The Letters of Sigmund Freud and Oscar Pfister*, (Ed. Heinrich Menz and Ernst L. Freud) (İng. çeviren. Eric Mosbacher), New York: Basic Books 1964.